

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ФАРҒОНА ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

**FarDU.
ILMIY
XABARLAR-**

1995 йилдан нашр этилади
Йилда 6 марта чиқади

5-2018
ОКтябрь

**НАУЧНЫЙ
ВЕСТНИК.
ФерГУ**

Издаётся с 1995 года
Выходит 6 раз в год

ФАЛСАФА, СИЁСАТ

Н.ХОЛМИРЗАЕВ

Баркамол инсонни шакллантиришнинг асосий омиллари 80

С.ЮЛДАШЕВ, Ҳ.АҲМЕДОВА

Жамиятни илмий бошқаришнинг баъзи масалалари 83

Н.ХАКИМОВ, А.АБДУМАЛИКОВ

Ривожланишнинг янги босқичи шароитларида кадрлар тайёрлашни такомиллаштириш 86

АДАБИЁТШУНОСЛИК

Қ.ЮЛЧИЕВ

Хроңотоп – лирик композиция асоси (Шамшод Абдуллаев шеърлари мисолида) 89

С.ЖУРАЕВА

Лутфий тўртликлари ҳақида баъзи мулоҳазалар 92

Э.НАСРУЛЛАЕВ

Алишер Навоий феномени ва жадид адабиёти намояндалари 98

Р.ДАМИНОВА

Туркий шеърятда ғазал 102

ТИЛШУНОСЛИК

Ш.ИСКАНДАРОВА, А.РАСУЛОВА

Тўсиқсизлик категорияси ва тил мазмуний структураси хусусида 106

З.АЛИМОВА

Ўзбек тилига форс-тожик тилларидан ўзлашган *но-* префиксли сўзлар хусусида 109

ПЕДАГОГИКА, ПСИХОЛОГИЯ

Ш.ДЖУМАНОВ

Бўлажак ўқитувчининг шахс бўлиб шаклланишида коммуникатив қобилият моҳияти 113

Л.ШУКУРОВА, В.УМАРОВА

Ўзбекистон ҳудудида ганчкорлик санъати тарихий ривожланиш босқичларининг илмий асослари 117

ИЛМИЙ АХБОРОТ

Х.ЭШЧАНОВ, А.САРИМСАҚОВ, М.БАЛТАЕВА, М.НУРМАТОВА

Полифункционал гемосорбент олиш усули 121

Н.ОЛИМОВА, А.МИНОЖИДИНОВ

Қорхонанинг амалий фаоллиги ва самарадорлик кўрсаткичлари ҳамда инновацияларнинг ўзига хос хусусиятлари 123

М.АБДУЛЛАЕВА

Ибратнинг жамиятшуносликка қўшган ҳиссаси 126

А.КОСИМОВ

Ёзувчи Т.Мурод услубининг ўзига хослиги («Отамдан қолган далалар» романи мисолида) 129

М.УСМОНОВА

Тилнинг пайдо бўлиш муаммосига оид қарашлар 131

Р.АБДУЛЛАЕВА

Оламнинг лисоний манзараси 133

М.А.НАЗРАЛИЕВА, М.О.ОРИПОВА

Ўқиш кўникмасини шакллантиришдаги муҳим ва самарали стратегиялар 136

Ш.АБДУЛЛАЕВ

Аҳил қўшничилик муносабатлари тарихий - маданий жараён сифатида 140

АДАБИЙ ТАҚВИМ

Жаҳонга танилган олим 143

ТАҚРИЗ. БИБЛИОГРАФИЯ

Библиография 147

ОЛАМНИНГ ЛИСОНИЙ МАНЗАРАСИ

Р.Абдуллаева

Аннотация

Мақолада оламни англаш ва унинг натижасида ҳосил бўладиган оламнинг лисоний манзараси ва оламнинг илмий манзарасига доир қарашлар илгари сурилган. Оламнинг лисоний манзарасини юзага келтирувчи омиллар ва шарт-шароитлар хусусида фикр-мулоҳазалар келтирилган. Турли тадқиқотчилар томонидан тушунчага оид ёндашуве ва қарашлар таҳлил қилинган. Оламнинг лисоний ва илмий манзараси ўзаро қиёсланган.

Аннотация

В данной статье изучены теоретические аспекты лингвистической картины мира и научной картины мира. Проанализированы факторы, условия и выводы, касающиеся лингвистической картины мира. Осуществлено сопоставление лингвистической и научной картины мира.

Annotation

In this article theoretical aspects of linguistic image of the world and scientific image of the world are learned. Factors, conditions and opinions on linguistic image of the world are analyzed. Linguistic image of the world and scientific image of the world are compared.

Таянч сўз ва иборалар: оламнинг лисоний манзараси, оламнинг илмий манзараси.

Ключевые слова и выражения: лингвистическая картина мира, научная картина мира.

Keywords and expressions: linguistic image of the world, scientific image of the world.

Инсоният яралган даврдан бошлаб теварак атроф ва ундаги воқеаларни ўрганиш, таҳлил қилиш жараёнини амалга ошироқда. Ушбу билимларни эгаллашнинг файласуфлар томонидан таклиф қилинган бир неча усуллари мавжуд. Ушбу усулларнинг қай бири билим тўплаш асоси сифатида қабул қилинишидан қатъий назар, билиш жараёни оламнинг лисоний манзараси билан чамбарчас боғлиқ. Чунки ушбу ҳодиса инсон онгида атроф ҳақидаги билимларнинг ономастик ифодаси сифатида ҳосил бўлади, яъни инсон билимлари маълум сўзлар воситасида намоён қилади. Оламнинг лисоний манзараси – инсон онгида содир бўладиган мураккаб психик, физиологик, ментал жараёнларнинг маҳсули [1.101,108]. Бугунги кунга қадар ушбу мавзу кўплаб тадқиқотчилар томонидан тадқиқ қилинган. Оламнинг лисоний манзараси атамаси ва у хусусдаги илк қарашлар В. фон Гумбольдт изланишларида акс этган. Оламнинг қарашлари унинг издошлари томонидан ривожлантирилган. Оламнинг лисоний манзараси назариясининг бойитилиши ва қўлланиш доирасининг кенгайиши Б.Л.Уорф – Сепир изланишлари билан боғлиқ. Тушунча Л.Вайсгербер томонидан илмий лингвистик атама сифатида қўлланилади. Л.Вайсгербер янги лингвистик ҳодисани тушунтириб берар экан, у ушбу лисоний манзарани қуйидагича

тушунтиради: “Оламнинг лисоний манзараси – бу, барча лисоний имкониятларнинг мажмуаси, У: маълум бир ўзига хос маданият руҳи, тил эгаларидан иборат жамиятнинг менталитети, тил имкониятлари ва вазифаларини кўрсатиб беради; оламнинг лисоний манзараси этнос ва тилнинг тарихий тараққиёт жараёнини кўрсатиб беради ва, айти вақтда, тилнинг келажақдаги ҳолати ҳақида илмий башорат беради; оламнинг лисоний манзараси тилдаги энг содда жараёнлардан бошлаб тилнинг ўзига хос характерида намоён бўлувчи мураккаб жиҳатларини қамраб олади, ҳеч бир лингвистик жараён ундан четда қолмайди; оламнинг лисоний манзараси тарихий тараққиёт давомида ўзгаришларга учрайди; оламнинг лисоний манзараси лингвистик ҳодиса бўлиш билан бир қаторда айти вақтда маданий ҳодиса ҳам ҳисобланади; оламнинг лисоний манзараси бир авлод вакили томонидан яратилади, иккинчи авлод вакили томонидан бойитилади, авлоддан авлодга мерос сифатида ўтади; оламнинг лисоний манзараси умуммаданий ҳодиса, яъни барча халқлар тараққиётнинг турли босқичларида бу жараённи турлича босиб ўтадилар” [3]. Демак, Л.Вайсгербер таълимотидан келиб чиқадиган бўлса, оламнинг лисоний манзараси тил ва

Р.Абдуллаева – НамДУ, биринчи босқич таянч докторанти.

унинг тарихий тараққиёт даври, маданиятнинг тилга кўрсатган таъсири ва умуман тил тушунчаси остида бирлашадиган ҳар қандай ҳодиса ва жараёни қамраб олади. У халқ тарихи билан чамбарчас боғлиқ. Ушбу ҳодиса хусусида Е.В.Дзюбанинг қарашлари Л.Вайсгербер қарашларидан кескин фарқ қилади. Унинг фикрига кўра, атроф ҳақидаги билим атрофдаги предметларни ўзаро қиёслаш натижасида пайдо бўлади. Предмет моҳияти унинг белгиларини бошқа бир предмет билан қиёсланганда юзага келади. Демак, Е.В.Дзюба фикрига кўра, оламнинг лисоний манзараси ўзаро қиёсланган белгилар натижаси сифатида юзага келади. Б.Л.Уорф қарашларида эса оламнинг ҳам лисоний, ҳам илмий манзаралари мавжудлиги айтилади. Бу икки манзара киши онгида олам ҳақидаги тасаввурни ҳосил қилади. Бироқ, бу икки манзаранинг ҳосил бўлиши турлича. Оламнинг илмий манзараси илмий изланишлар ва тадқиқотларнинг натижаси бўлади, унинг лисоний манзараси эса кундалик билим ва кўникмаларнинг маҳсулидир. А.А.Потебня қарашларини шартли равишда Б.Л.Уорф қарашларининг давоми дейишимиз мумкин. У сўзнинг илмий ва лисоний жиҳатларини таҳлил қилади. А.А.Потебня сўзнинг илмий ва лисоний тушунчаларини қуйидагича фарқлайди: сўз тушунчасидан икки хил маъно англашилади, улардан бири тилшуносликда қўлланиладиган сўз, илмий атама, иккинчиси эса бир тушунчани бошқасидан ажратадиган сўз. Илмий ва кундалик билимлар асосида ҳосил бўлган сўзнинг фарқини кўрсатишда Л.В.Шчерба илмий атама ва кундалик ҳаётда ушбу атаманинг асоси сифатида мавжуд бўлган сўзни таҳлил қилиш йўлидан боради. У бу жараёнда энг содда мисолни қўлланиш орқали ўз фикрини тушунтиради. Мисол тариқасида келтирилган “чизиқ” сўзи геометрия фанида тилдаги чизиқ маъносини сақлаган ҳолда геометрик ҳодисани билдиради. Айни сўз адабиётшунослик илми учун атама вазифасини бажарганда, воқеалар ривожини акс эттиради. Демак, келтирилган маълумотларга асосланиб айтишимиз мумкинки, даставвал инсон онгида оламнинг лисоний манзараси ҳосил бўлади. Ушбу манзара ва унинг аъзолари таҳлил қилинганда, инсон онгида оламнинг илмий манзараси ҳосил бўлади. Оламнинг илмий манзарасини тасвирлаш учун келтириладиган сўзлар (илмий атамалар) оламнинг лисоний манзараси сўз заҳирасида мавжуд бўлган

сўзлардан иборат бўлади, бироқ ушбу сўзларнинг маъносида ўзгариш юзага келади. Шу ўринда яна бир муҳим ҳодисани ҳам эътироф этиш зарур. Халқнинг паремиологик фонди намуналарида ҳам оламнинг лисоний манзараси асосида ҳосил қилинган сўзлар акс этади. Ушбу сўзларнинг маъносида эса ўзгариш юзага келади. Масалан, тарвузнинг қўлтиқдан тушиши жараёни реал воқелиқда бир маротаба содир бўлган бўлиши мумкин. Тарвузнинг қўлтиқдан тушганида юзага келадиган жисмоний ҳамда руҳий ҳолат барча ноқулай ҳолатга тушган кишиларнинг қиёфасини гавдалантирувчи, қиёсий заҳира сўз бўлиб қолган. Демак, тарвузнинг қўлдан тушиши ва чизиқ сўзини бирлаштириб турувчи умумий бир жиҳат пайдо бўлади. Бу жиҳат – оламнинг лисоний манзарасида мавжуд бўлган сўз мазмунининг ва вазифасининг ўзгариши. Бироқ, атама ва кўчма маъноли сўзни фарқлаб турувчи бир жиҳат мавжуд. Кўчма маъноли сўзларда кишининг образли тафаккур натижаси акс этади. Сўз илмий атама сифатида қўллана бошлаганида, у конкрет маъно билан боғланади. Албатта, атамалар ўртасида ҳам сўзнинг шакл ва маъно муносабатларига кўра фарқланиши кузатилиши мумкин, бироқ унинг фан доирасида маъно доираси чегараланади. Оламни образли тафаккур қилиш масаласи бу оламни билишнинг ўзига хос мураккаб жиҳатидир. Образли тафаккур жараёни халқ оғзаки ижоди ва бадий ижод ва санъатнинг негизиде туради. Юқорида айтиб ўтилганидек, оламнинг лисоний манзараси инсоннинг изланишлари ва тажрибаси натижасидир. Образли тафаккурда ҳам кишининг билимлари ва тажрибаси акс этади. Бироқ образли тафаккурнинг ифода услуби илмий билиш услубидан фарқ қилади. Образли тафаккурнинг ифода қуроли – бу, образ. Ушбу образда инсон оламни қандай қабул этганлиги акс этади. Образнинг ўзига хос мураккаб жиҳати, у билим ва тажриба натижаси бўлишидан ташқари мураккаб психологик жараёнинг маҳсулидир. Образли тафаккур ҳам бир неча воситалар асосида иш кўради, бу гештальт, рамз, тимсол бўлиши мумкин. Бу, алоҳида тадқиқот тизимини ҳосил қилади. Ишимиздан хулоса сифатида шуни айтишимиз мумкинки, инсонда атроф - муҳит ҳақидаги илк таассуротлар, билимлар унинг онгида лисоний манзара ҳосил қилади. Ушбу сўз заҳираси инсон томонидан амалга ошириладиган кейинги босқичдаги мураккаб жараён оламни

илмий билиш ва оламнинг илмий манзараси шаклланишига пойдевор бўлади. Инсон оламни билиш билан бир қаторда уни ҳиссий идрок қилади, инсоннинг оламга нисбатан ҳиссий муносабати бўлади. Ушбу муносабат ижодга туртки беради. Умуман , инсон ва унинг онгида лисоний манзаранинг ҳосил бўлиши ўзига хос мураккаб, психик жараён. Лекин ушбу жараён инсон тафаккури билан боғлиқ барча жараёнларни бирлаштириб туради. Оламнинг лисоний манзараси нафақат бир шахснинг умумлисоний жиҳатларини, балки бир бутун кишилик жамияти, маданиятлар бирлашиб туришини таъминлайди [2.311]. Оламнинг лисоний манзараси бугунги лингвокультурологиянинг асосий тадқиқ мавзуларидан бирига айланган. Бунга асосий сабаб миллий маданиятларнинг миллий лисоний манзара асосида ҳосил бўлишидир. Ушбу ўринда миллий оламнинг лисоний манзараси тушунчасини шартли равишда тушуниш лозим. Тиллар ўртасидаги фарқ,

турли фонетик – лексик – грамматик белгиларнинг намоён бўлиши турли халқларда лисоний манзара турлича шаклланганлигига ва тараққиётнинг турли босқичида эканлиги далолат беради. Тил – миллатнинг миллий менталитети, миллий характери, миллий дунёқараши ва шу миллат учун алоқадор бўлган барча жиҳатларни кўрсатиш ва бирлаштириш учун хизмат қилар экан, оламнинг лисоний манзараси ҳеч бир давр тилшунослиги учун ўз аҳамиятини йўқотмайди. Унинг олдиндан тайёрланган, барча халқлар учун тааллуқли андазалари мавжуд эмас. Бу жараённи ҳар бир халқ ўз ҳолича, турли даврларда босиб ўтади [4]. Айти сабаб маданият ва тараққиётнинг турли босқичларда бўлишини таъминлайди. Ушбу ҳодиса кишилик жамияти, унинг ақлий ва маданий тараққиёти ва инсон моҳиятида турган, унинг кишилик жамиятида ҳаёт кечиришини таъминлайдиган барча жиҳатларни қамраб олади.

Адабиётлар:

1. I.Modibadze. The national language image of the world and the processes of cultural globalization. – Tbilisi., – 2012.
2. Маслова В. Лингвокультурология.Г 3. Язык и культура: Проблемы взаимодействия . – М.,1973.
3. www.ahmerov.com. Национальная картина мира как предмет лингвистического изучения (краткий обзор)
4. <http://sites.google.com/site/istoriya/ponyatiya/lingvisticheskogo/kartina/mira>

(Тақризчи: Ш.Искандарова – филология фанлари доктори, профессор).